

Белико Лечев/V. Lechev

БЪЛГАРСКАТА ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНА ВЛАСТ В ПИРОТСКО 1915–1916 г.

The Bulgarian Military and Administrative Rule in the Pirost Region 1915–1916

The article scrutinizes the activity of the Bulgarian military and civil administration in few directions: pacifying the region; restoration of the health care, schools and priesthood of the Bulgarian Orthodox Church. The conclusion is that all those activities led to gradual normalization of everyday life in the Pirost region in the context of the rather complex wartime conditions.

През последните години научният интерес към българската военна история нарасна значително вследствие на различни причини. Сред тях важно значение има утвърждаващото се разбиране, че задълбоченото осмисляне на историческото битие на нашия народ изисква детайлно познаване на посочената проблематика. Това заключение засяга и участието на България в Първата световна война, която е драматично събитие с трайни последици за развитието на страната ни в ново и най-ново време.

Почти всички учени, изследвали тази тема, отделят съществено място на различни аспекти от дипломатически, военно-политически и икономически характер, свързани пряко или косвено с усилията за постигане на национално обединение през 1915–1918 г.¹ Сред проучванията, посветени на Първата световна война, се откроява една по-малка група исторически съчинения, разглеждащи установяването и функциите на българската военно-административна власт в северозападните български земи – Тимошко и Поморавието, означавани твърде често в архивната документация и научната литература със събирателното название Моравска област. Част от авторите на посочените изследвания са сръбски историци, изследващи тази тема едностранчиво и недостатъчно обективно². Това важи до известна степен и за някои представители на руската историопис³, както и за отделни публикации, излезли от печат в Република Австрия през 20-те години на ХХ в.⁴

Българската историография се отнася с внимание към посочената проблематика както през 1915–1918 г., така и непосредствено след голямата война⁵ по обясними причини: до 1878 г., когато Сърбия присъединява Поморавието, неговата територия е неразделна част от земите, населявани с българи⁶; опитът за възвръща-

не на северозападните български земи по време на световния военен конфликт е закономерен, тъй като те заемат важно място в целенасочените усилия на страната ни за постигане на национално обединение; с оглед на това, според чл. 1Б на подписания съюзен договор от България с Германия и Австро-Унгария на 6 септември 1915 г., двете централни империи признават правото ни за присъединяване на Моравската област⁷.

В контекста на изложените съображения е необходимо да се има предвид, че професионалните изследвания на съвременните български историци по тази тема са все още рядкост. Независимо от това в тях са открити някои от главните аспекти на установяването и функционирането на нашата военно-административна власт в Моравската област⁸. Излязоха от печат и отделни проучвания, в които, макар и накратко, са изнесени и коментирани нови данни за северозападните български земи⁹. Цитираните публикации могат да послужат като отправна точка за бъдещи изследвания, доколкото значителна част от архивната документация и научната литература, свързани с българските органи на управление в Моравската област, все още не са издирени, систематизирани и анализирани.

Поради неголемия обем на настоящата статия не е възможно да се разгледа установяването и функционирането на българската военно-административна власт в цялата Морavsка област през Първата световна война. Затова проучването обхваща само Пиротския край. То има за цел да изясни началната дейност на българската администрация за умиротворяването на посочения регион през периода октомври 1915 – август 1916 г., както и да направи оценка на извършеното в стопанската област, здравеопазването, образованието и в други сфери на обществения живот. Този хронологически период е исторически обособен. Началото му съвпада с настъплението на подразделенията от първа българска армия в Пиротския край на 14 октомври 1915 г. За горна хронологическа граница приемаме края на август 1916 г. Именно тогава българските органи на управление затвърждават своята власт и постигат резултати, съизмерими с усилията им за военновременно нормализиране на обстановката в Пиротско.

След подписването на съюзния договор между България, Германия и Австро-Унгария на 6 септември 1915 г. започва подготовка за решително настъпление срещу Сърбия. Армиите, командвани от генерал-фелдмаршал Август фон Макензен, се развърщат в следната последователност: по средното и долното течение на р. Сава до вливането ѝ в р. Дунав се разполага трета австро-унгарска армия на генерал Кьовеш; на северния дунавски бряг от устието на р. Темеш до Оршова се съсредоточава единадесета германска армия на генерал фон Галвиц; в района на Оршова се групира австро-германски отряд с командир фелдмаршал-лейтенант фон Филъп¹⁰. Предвижда се от изток да атакува първа българска армия на генерал-лейтенант Климент Бояджиев¹¹.

Сръбското върховно командване разпределя наличните си въоръжени сили така: по южния бряг на р. Сава заема позиции първа армия; южният бряг на р. Дунав се отбранява от трета армия; Тимошката армия и втора армия са съсредоточени по границата с България¹².

Още в началото на военната кампания на съюзниците редица жители от Пиротския край изявяват добронамереното си отношение към българската държава. Д-р Иван Каросеров, участвал в научната експедиция в Моравската област през 1916 г., обяснява това отношение със следните причини: след 1878 г., когато Пиротско е в пределите на Сърбия, коренните жители не забравят своето българско потекло; в продължение на четири десетилетия те са подложени на асимилация, извършвана планомерно от държавните институции – армията, църквата и училището; в резултат на това към началото на Първата световна война местното население пази спомена за своя български произход, но в мнозинството си се определя като “природени сърби”¹³. В по-малка степен сърбизмът пуска корени сред селските жители, които по своя бит, език, нрави и обичаи запазват своята близост до населението от северозападните предели на България. Ето защо централната власт в Белград не само че не приема пиротчани за “прави сърби”, но квалифицира онези от тях, които са участвали в движението за новобългарска просвета и самостоятелна българска църква до 1878 г., като “бугараша”. През есента на 1915 г. броят на жителите от Пиротския край, държащи категорично на своя български произход, се свежда до няколко семейства¹⁴.

Въпреки усилията на сръбските власти да откъснат населението от региона от родовата му принадлежност, то продължава да демонстрира своята привързаност към България, за което са налице някои конкретни факти и доказателства. След като изтласкват частите на втора сръбска армия от Пирот, на 28 октомври офицерите и войниците от XXV пехотен полк на I софийска дивизия са посрещнати от гражданството с мощно българско “ура”. Акламациите се засилват, когато полковата музика засвирва популярния военен марш “Съюзници разбойници”. На следващия ден I бригада от същата дивизия напредва стремително по посока на с. Бабушница, отстоящо на около 10 км южно от гр. Пирот. Жителите на селото пристигат по своя инициатива в щаба на бригадата и предоставят точни сведения за разположението на сръбските войски, заели позиции по близките върхове – Прибовица и Таланбас. Дадените сведения са от значение за последвалото превземане на тези позиции от I бригада на I софийска дивизия. Според командира на дивизията – генерал-майор Янко Драганов, успехите при овладяването на Пирот, Бабушница и Бела паланка се дължат както на героизма на подчинените му чинове, така и на факта, че населението в тези райони е българско по произход¹⁵.

Генерал Драганов надценява до известна степен съществуващите реалности в Пиротския край, тъй като проявите на добронамерено отношение към настъпващите български войски не са масови. В други населени места от региона те са посрещнати без видима еуфория, но и без прояви на преднамерена враждебност,

характерна за някои селища в Моравската област. Така например в Неготинско част от населението напуска родните си места и се оттегля с разгромените подразделения на Тимошката армия или емигрира в румънския дунавски град Турну Северин¹⁶. В Пиротския край огромното мнозинство от местните жители остава по своите домове, което е показателно, че посрещат относително спокойно навлизането на българските войски¹⁷.

След успешния завършек на Моравската военна операция, продължила 25 денонощия, разгромените сръбски армии отстъпват в Албания. Оттам са превозени с кораби на съгласенските държави на остров Корфу. Цялата територия на западната ни съседка е заета от войските на България, Германия и Австро-Унгария¹⁸. На територията на Стара Сърбия, западно от р. Морава, и в Черна гора са създадени военни губернаторства на Хабсбургската монархия¹⁹. В Моравската област и в освободените земи от Македония са образувани военно-инспекционни области, оглавявани съответно от генералите Васил Кутинчев и Рачо Петров²⁰. Германските войски създават свои етапни комендатури в по-големите населени места и по главните пътища в заетите земи²¹.

Генерал Васил Кутинчев²² получава заповедта за своето назначаване на 17 ноември 1915 г. До 6 декември с. г. комплектува своя щаб със седалище в гр. Ниш. На същата дата със заповед № 1 той съобщава, че Моравската военно-инспекционна област е сформирана. В заповедта е обявено административното деление на областта, включваща осем окръга: Нишки, Зайчарски, Неготински, Пиротски, Вранянски, Прокупленски, Пожаревацки и Кюприйски²³. Посочените окръзи са заети от третите бригади на I софийска дивизия и VI бдинска дивизия²⁴.

В Пиротския край се настаняват подразделения от I дивизия. В главните населени места генерал В. Кутинчев назначава военни коменданتي от командния състав на XI опълченски полк. В Пирот тези функции се изпълняват от майор Костадинов, а в Бела паланка от поручик Славков. Поради недостига на офицери в III бригада от I софийска дивизия не е назначен военен комендант в околийския център Бабушница²⁵.

До средата на декември 1915 г. българските коменданти в Пиротски окръг разполагат подчинените си войски в съответните райони и установяват преки телеграфни и телефонни връзки с щаба на Моравската военноинспекционна област. Основните им усилия са насочени към запазването на реда в региона и особено в онези селища в близост до Пирот, Бела паланка и с. Бабушница, които са разграбени от отстъпващите подразделения на втора сръбска армия.

Военните коменданти в Пиротско получават конкретни указания за по-нататъшната си дейност в заповед № 4, подписана от генерал В. Кутинчев на 14 декември с. г. В заповедта са предписани следните мерки: обезоръжаване на населението и в частност на войниците от разгромената сръбска армия, които са напуснали своите

части и са се завърнали по родните си места; всички офицери и войници от армията на Кралство Сърбия на възраст между 18 и 50 години, а също учителите, свещениците, бившите депутати, държавните служители и съмнителните лица следва да бъдат интернирани във вътрешността на България; с цел предотвратяване на евентуални враждебни действия, в заповедта се препоръчва да се предприеме усилено патрулиране по всички главни пътища, в населените места, както и да се вземат строги мерки за охраната на държавните сгради, фабриките, напуснатите частни имоти, телеграфните и телефонните линии; придвижването от един населен пункт до друг населен пункт от местното население трябва да се извършва с открити листове, подписани от военните коменданти; за всички по-сериозни произшествия комендантите са длъжни да долагат своевременно в щаба на Моравската военна инспекционна област. В заключителната част на заповед № 4 се отбелязва изрично: “При изпълнението на служебния си дълг българските власти се задължават да се въздържат от всякакви безсмислени насилия и злоупотреба с власт, особено за лични облаги, тъй като това противоречи на държавния интерес”²⁶.

Съдържанието на заповедта ни дава основание да смятаме, че генерал В. Кутинчев предписва строги мерки с оглед запазването на реда и спокойствието в областта. Изискването за интернирането на бившите военнослужещи на възраст между 18 и 50 години е смекчено на 15 декември 1915 г., като горната възрастова граница е определена на 40 години²⁷. Тази мярка е наложена с цел да бъде намален броят на семействата, чиито близки мъже трябва да бъдат интернирани. Практическият смисъл на извършеното може да се разбере, като се уточни, че и австро-унгарското губернаторство със седалище в Белград предприема аналогични действия спрямо мъжете от 17 до 55 години. До края на войната то не намалява фиксираната горна възрастова граница. Що се отнася до държавните чиновници в Пиротски окръг, то в по-голямата си част те напускат територията на Сърбия заедно с разгромните ѝ войски²⁸.

Намаляването на горната възрастова граница за войниците от сръбската армия, подлежащи на интерниране, следва да се приеме като израз на стремежа на генерал В. Кутинчев да покаже на дело, че българските власти в Моравската област ще управляват строго, но справедливо в сложните военновременни условия. За това свидетелства съдържанието на следващата поред заповед, подписана на 15 декември 1915 г. В нея се отбелязва, че в областта живее население, “произхождащо от българското племе”. В същата заповед се посочва категорично българското потекло на жителите от Пиротския край, които трябва да получат закрила и покровителство от своята родина²⁹.

Цитираните две заповеди определят основните насоки в дейността на българските войски в Моравската област. Гарантирането на реда и спокойствието е изведено на преден план и с основание се разглежда като предпоставка за бъдещо трайно присъединяване на областта към България.

Сериозни надежди за нормализиране на живота в северозападните български земи се възлагат на окръжните управители. Те са определени от Министерството

на външните работи и на изповеданията в София и започват да изпълняват своите функции в края на ноември 1915 г. По нареждане на генерал В. Кутинчев окръжните управители са длъжни да сформират за кратко време свои административни органи, като назначат в тях на низши изпълнителски длъжности местни жители с доказана благонадеждност³⁰. Началникът на Моравската военно-инспекционна област преценява привличането им в административното управление като необходимо условие, което ще позволи в обзрима перспектива да приемат българската власт като обективна даденост.

Непосредствено след навлизането на българските войски в Пиротски окръг функциите на негов управител започва да изпълнява управителят на Софийски окръг Йордан Михайлов. В края на ноември и началото на декември с. г. той пребивава в гр. Пирот. Заедно с него пристигат и неголям брой чиновници от софийското окръжно управление. От техните среди са определени околийски управители на Белопаланска и Бабушничка околии. За кмет на гр. Пирот е назначен Христо Григоров, а за негов секретар Васил Бозовски. Поради извършената мобилизация и невъзможността да бъдат изпратени достатъчно подготвени кадри от вътрешността на България, в 59-те селски общини Й. Михайлов съставя тричленни комисии, в които влизат преимуществено местни жители. За сигурността на населението в съответните общини са длъжни да се грижат не само военните коменданти, но и назначените полицейски пристави – трима в гр. Пирот и по един в гр. Бела паланка и в с. Бабушница. В разпореждане на полицейските пристави са поставени ограничен брой пеши и конни стражари, подбрани от местните жители³¹. Съгласно разпореждането на щаба на Моравската военно-инспекционна област за официален служебен език е определен българският, използван в ежедневното битово общуване, със съответните диалектни особености, от населението в Пиротско. Предвид на това езикова бариера на практика не съществува, за разлика от австро-унгарското губернаторство на територията на Стара Сърбия, където за официален служебен език е определен немският език³².

Една от важните задачи на новата административна власт е да се запознае с демографския облик на Пиротския край. Първоначално се борави с данните от последното преброяване на населението в Кралство Сърбия от 1910 г. Според тях Пиротски окръг има 102 801 жители, от които 652 мохамедани, 155 евреи и 13 католици. Предвид на това, че изповядват православната “сръбска” вяра, останалите 101 931 са определени от официалната статистика за сърби³³.

Й. Михайлов не е оптимист по отношение на бързото възвръщане на местните жители към техните изначални български корени. Според него тази цел е трудно постижима, тъй като в продължение на няколко десетилетия върху населението в Пиротско са употребявани всички възможни средства на асимилиране от страна на църквата, училището, държавните и общинските власти. Без да отрича проявите на българско самосъзнание, изявили се в хода на военната кампания срещу западната ни съседка, Михайлов смята, че е наложително на първо време да бъдат

предприети срочни мерки за гарантиране живота и спокойствието на местните жители, защото само по този начин новата власт ще спечели тяхното доверие. Конкретен израз на това разбиране са положените целенасочени усилия за защита на населението от грабежите на 105-а германска пехотна дивизия, която преминава през Пиротски окръг на 18-22 ноември 1915 г. Сериозни щети понесат жителите на Белопаланска и Бабушничка околии. Техните оскъдни хранителни запаси и добитък са разграбени от реквизиционните команди на дивизията, въпреки протестите на околийските управители и на военния комендант на Бела паланка поручик Славков. Последва решителна намеса на управителя на едноименната околия Христо Марков. С помощта на поручик Славков той арестува няколко германски войници.

Възникналите усложнения са преодолени няколко дни по-късно в резултат на проявената дипломатичност от Й. Михайлов. Като отчита сериозното безпокойство, обхванало местното население, окръжният управител отправя писмена покана за среща до командира на 105-а дивизия – генерал фон Кревел. По време на срещата, състояла се на 20 ноември с. г., германският генерал поема ангажимент да ограничи до минимум произволите спрямо местното население и обещава да се разпореде преминаването на дивизията през Пиротски окръг да се извърши поэтапно, в три ешалона. Единственото задължение, което поема Й. Михайлов, се свежда до предоставянето на подслон за едно-две денонощия на германските офицери и войници в селата на Белопаланска околия. Вследствие на постигната договореност през следващите дни грабежите са преустановени. Местното население, което в хода на разговорите с генерал фон Кревел е определено от окръжния управител като българско, се връща към ежедневните си занятия³⁴.

Й. Михайлов, на когото очевидно не му липсват професионален усет и инициативност при решаването на въпроси от военновременен характер, престава да управлява Пиротски окръг на 25 декември 1915 г. До началото на март 1916 г. неговият пост се заема последователно от двама нови окръжни управители – Ников и Брадистилов, които не притежават управленческите качества на своя предшественик. Заради злоупотреби с общинско имущество Брадистилов е уволнен от генерал В. Кутинчев по настояване на командира на III дружина от III бригада на I софийска дивизия – майор Шилигаров. Вън от съмнение е, че предприетите незабавни мерки от началника на Моравската военноинспекционна област имат за цел да отстранят причините от субективно естество, които пречат за нормализирането на живота в Пиротски окръг³⁵.

По време на очерталата се криза в управлението на окръга доста активно работи кметът на гр. Пирот Хр. Григоров. Той е на мнение, че залавянето и интернирането на войниците-бегълци от разгромената сръбска армия предизвиква негативни настроения сред населението, тъй като нередко се извършва през деня и е съпроводено с “вдигане на голям шум”. В стремежа си да удовлетвори настоятелната писмена молба на 46 местни първенци за освобождаването на 243 войници от

региона, Григоров я преподписва и изпраща копия до Министерството на вътрешните работи и Министерството на войната в столицата. Веднага след удовлетворяването на молбата, генерал В. Кутинчев пуска на свобода само част от войниците. Частичното изпълнение на решението на посочените две министерства е съобразено с реалната обстановка в Моравската област. Към началото на януари 1916 г. в редица райони – Прокупленско, Куршумлийско, Соколбанско и Лебанско – войниците-бегълци се събират на малки групи в състав от 5 до 10 души³⁶. Поради своята малобройност и лошо въоръжение на този етап те се стремят да избегнат евентуалното си арестуване и интерниране във вътрешността на България. Както преценява, че масовото освобождаване на арестуваните войници в Пиротско и други райони би нарушило сигурността на българската власт в Моравската област, генерал В. Кутинчев решава да пусне на свобода само благонадеждните войници, занимаващи се със земеделие и търговска дейност. Във връзка с това на 21 февруари с. г. той подписва заповед № 21, с която санкционира това свое решение.

Заповед № 21 е посрещната с известно облекчение от населението в Пиротско. Веднага след нейното получаване командирът на III бригада от I софийска дивизия полковник Кирилов разпорежда на военните коменданти да преустановят масовите арести на бегълците от разгромената сръбска армия. В действителност арестите продължават и след 21 февруари 1916 г., но се провеждат в ограничени размери и нямат за цел да създават психоза сред местните жители³⁷.

Изложените факти свидетелстват, че българската военна и гражданска администрация се стреми да не използва крайни мерки за умиротворяване на Моравската област. Тази констатация е валидна и за Пирот. Съобразно разпореждането на висшестоящите органи на изпълнителната власт в София, кметската управа на града и генерал В. Кутинчев правят всичко възможно, за да решат в задоволителна степен този важен въпрос.

Представителите на българската администрация в Пиротско са наясно, че доверието на населението може да бъде спечелено, ако се съживи стопанството в региона³⁸. Необходимостта от предприемането на незабавни мерки се предопределя от сериозните щети, понесени от местните жители през есента на 1915 г., когато територията на Пиротски окръг е арена на ожесточени военни действия. При отстъплението си подразделенията на втора сръбска армия разграбват покъщнината на много семейства. Реквизирани са безогледно и храни, вследствие на което в окръга са налице проблеми с изхранването. Най-сериозни пострадват селата в Бабушничка и Белопаланска околии, ограбени повторно от частите на 105-а германска пехотна дивизия. Относително повече продоволствени запаси има в Пиротска околия. Независимо от това и в трите околии цените на хранителните продукти надвишават с около 50 на сто своето довоенно равнище.

Като отчита сериозността на положението, на 8 февруари 1916 г. щабът на Моравската военно-инспекционна област разпорежда на окръжните началници да обявят пред местното население нуждата от навременно засяване на свободните

площи с пролетници. Преки ангажименти за подпомагане на бедните семейства са длъжни да поемат благотворителните комитети, каквито трябва да бъдат създадени към общините.

Разпореждането на щаба на военно-инспекционната област е изпълнено в кратки срокове. В Пиротския край са образувани благотворителни комитети във всички общини, което става възможно благодарение на проявеното разбиране за сериозността на проблема за осигуряване на достатъчно продоволствие както от страна на окръжното управление, така и от местното население. Доста активно работят създадените комитети в Пиротска и Белопаланска околии. На инициативността на техните членове се дължи доброволното събиране на пари, храни и дърва за отопление, които са дарени на нуждаещите се семейства. На значително повече трудности се натъква дейността на комитетите в Бабушничка околия. Те успяват да набавят ограничени количества храна, които са недостатъчни да задоволят нуждите на населението. Ето защо новоназначеният окръжен управител Георги Мишев се обръща с молба към щаба на Моравската военно-инспекционна област и Комитета за обществена предвидливост в София за предоставяне на неголеми количества брашно, царевича и сол. До началото на март 1916 г. са отпуснати само 4 т сол и няколко вагона със зърнени храни, с което продоволствените проблеми са решени частично. Подобрене в това отношение настъпва след прибирането на новата реколта през лятото на същата година. Заслуга за това има Комитетът за обществена предвидливост, който още през пролетта доставя потребните количества семена за посев.

По-добри резултати в осигуряването на населението с продоволствие са налице в Пиротска и Белопаланска околии. Въпреки недостига на мъжка работна ръка и впрегатен добитък, благотворителните комитети организират засяването на свободните площи с пролетни култури. Получените добиви не достигат равнището си от годините преди войната, но успяват да задоволят основните нужди на населението от храни³⁹.

Постигнатото в областта на стопанството в Пиротски окръг не би следвало да се омаловажава, тъй като и във вътрешността на България съществува трайна тенденция към намаляване на добивите от пролетници⁴⁰. Заедно с това трябва да се има предвид, че австро-унгарското губернаторство в окупираните земи на Стара Сърбия се заема по-сериозно с редица неотложни мероприятия в земеделието едва през септември 1916 г. Поради това продоволствените проблеми там са решени в общи линии една година по-късно⁴¹.

Щабът на Моравската военно-инспекционна област се стреми да установи контрол и върху търгоцката дейност. С цел да намали спекулата със стоките от първа необходимост, генерал В. Кутинчев нарежда на окръжните управители да следят за спазването на нормираните цели, фиксирани от Комитета за обществена предвидливост. Със заповед от 21 февруари 1916 г. той определя глоби в размер до 100 лв. за онези търговци, които нарушават горепосоченото разпореждане.

Военните и гражданските органи на българската власт в Пиротския край правят нужното, за да ограничат спекулата с редица стоки – захар, сол, кафе, газ и др. Търговците са задължени да поставят на видно място в магазините си цените, определени от Комитета за обществена предвидливост. Наложени са глоби предимно на занимаващите се с търговия евреи, тъй като твърде често именно те не спазват горните разпореждания, продавайки дефицитните стоки тайно и на високи цени.

Спекулата в Пиротско е ограничена към края на април 1916 г. Като най-голям успех следва да се отчете достъпната цена на хляба, който се продава по 40 стотинки за килограм⁴².

Известна заслуга за подобряване икономическото състояние на Пиротски окръг има създадената Интендантска служба при щаба на Моравската военнополовническа област. Поради недостига на храни в окръга нейният началник подполковник Попов нарежда на реквизиционните комисии да изкупуват предимно сушени плодове и сурови животински кожи⁴³. Същите артикули изнасят от региона представителите на германските и австро-унгарските изкупвателни централи. Превозването на доставените количества до Будапеща, Виена и Регенбург се извършва по р. Дунав от търговските кораби на Хабсбургската монархия⁴⁴.

Вследствие на преживяваните сериозни икономически затруднения от България административните власти в Пиротско не успяват да подпомогнат развитието на занаятите и особено на килимарството, което е традиционен поминък за много семейства. В сложните военновременни условия занаятчийското производство е в упадък, причините за който трябва да се търсят и в незаинтересоваността на сръбската държава да създаде предпоставки за неговото издигане в годините, предшестващи Първата световна война. Що се отнася до промишлеността, то в Пиротския край тя е изключително слабо развита. Представена е от две каменовъглени мини край с. Митровци и с. Космовец, експлоатирани съответно от жителя на Белград Вайфарт и от Ст. Митров от Бела паланка. През 1915–1916 г. и двете мини не работят⁴⁵.

Българските власти в Пиротско успяват да решат най-належащите проблеми, свързани с възстановяването на земеделието и изхранването на населението. В останалите области на стопанството разрухата не е преодоляна не само поради невъзможността на България да предприеме ефективни мерки в тази насока, но и вследствие незаинтересоваността на Кралство Сърбия спрямо икономическия просперитет на региона през довоенните години.

Сръбската държава проявява недостатъчна заинтересованост и спрямо здравеопазването на населението в Пиротския край. До началото на Първата световна война в региона функционират здравни служби само в околийските центрове. Фелдшерски участъци са открити само в отделни села, поради което мнозинството от техните жители не са ползвали при нужда медицинска помощ.

Здравословното състояние на населението в Пиротско се влошава в месеците след военния разгром на Сърбия. Повишена заболяемост от туберкулоза има в

Пиротска околия. Налице са и случаи на страдащи от венерически болести. Характерно за Пиротски окръг е слабото разпространение на епидемични заболявания като малария, петнист тиф, дифтерит, скарлатина, вариола и др., които са типични за други региони (например Неготинско и Зайчарско). Тъй като в Моравската военно-инспекционна област към началото на декември 1915 г. не са създадени медицински служби по места, окръжният управител Г. Мишев се обръща към генерал В. Кутинчев с молба – в окръга да бъдат назначени поне трима лекари. Като преценява необходимостта от експедитивно решаване на този въпрос, Кутинчев възлага на началника на Санитарната част при щаба на областта – подполковник д-р Димо Тянев, здравното обслужване на местните жители да бъде поето от лекарите и помощния медицински персонал към полковете и дружините от третите бригади на I софийска дивизия и VI бдинска дивизия. В гр. Ниш започва да работи санитарен склад, откъдето се отпускат лекарства за населението от всички окръзи.

Организирането на здравните служби в Моравската област завършва към края на февруари 1916 г. В Пиротския край работят четирима военни лекари и няколко фелдшери, чиито усилия са крайно недостатъчни, за да отговорят в цялост на нуждите от медицинско обслужване на населението. Ето защо, по тяхно настояване заболелите от туберкулоза и различни форми на венерически болести са изпращани на лечение в откритите военни болници в Пирот и Ниш.

През следващите месеци допълнителен медицински персонал не е назначен, въпреки настоятелните искания на окръжния управител. Санитарната част при щаба на областта с основание преценява здравословното състояние на населението в региона като значително по-добро, в сравнение със северните окръзи, където епидемичните заболявания са широко разпространени. Поради това повече военни лекари и фелдшери са изпратени именно в тези окръзи⁴⁶.

Изложените факти свидетелстват, че медицинският персонал в Пиротския край работи в намален състав при изключително трудни условия. Постигнати са резултати, свързани най-вече с ограничаването на заболяемостта от туберкулоза.

Постепенното нормализиране на живота в Пиротско позволява на българските власти да се заемат с възстановяването на учебното дело. Дейността им в тази област се основава на “Закона за откриване и поддържане на местните училища в новоприсъединените земи”, приет от парламента на 25 януари 1916 г.⁴⁷ Прилагането на закона става възможно в началото на следващия месец. Дотогава окръжното управление установява точно състоянието на сградния фонд на бившите сръбски училища. До началото на Първата световна война са функционирали една гимназия и едно професионално училище в окръжния център, както и 67 основни училища, в които са преподавали общо 144 учители. Начални училища е имало в по-големите села. Според данните в официалната статистика на западната ни съседка, от 102 801 жители в окръга само 13 083, или 11,2 на сто, са грамотни. Тези данни са показателни за слабата заинтересованост на Кралство Сърбия спрямо издигането образователното равнище на местното население. Въпреки това, в продължение

на четири десетилетия изпратените учители в региона са насаждали упорито и системно сръбската национална доктрина, която с течение на времето се възприема от много млади хора. Значително по-ограничени са резултатите в тази насока в по-малките села, където липсват училища.

Като отчита спецификата на завареното положение, което е характерно не само за Пиротски окръг, но и за цялата Моравска област, генерал В. Кутинчев пристъпва към прилагане на българския “Закон за откриване и поддържане на народни училища в новоприсъединените земи”. На 12 февруари 1916 г. той изпраща писмена заповед до командирите на третите бригади от 1-а софийска дивизия и 6-а бдинска дивизия, с която ги задължава да попълнят педагогическия персонал в областта с учители, мобилизирани в 41-и, 42-и, 51-и и 52-и пехотни полкове. Учителската си професия трябва да упражняват и низшите запасни чинове, служещи в различни команди, намиращи се в населените места, където предстои да бъде възобновено преподаването в местните училища. По възможност учебният процес следва да се води преди обяд, след което учителите в униформа са длъжни да се завърнат в своите части. В същата заповед окръжните управители се приканват да улесняват с всички възможни средства възобновяването на обучението, като обърнат особено внимание на градовете. По обясними причини на завърналите се сръбски учители в Моравската област е забранено да упражняват своята професия. Онези от тях, които са служили в армията, са интернирани във вътрешността на България.

Към началото на март 1916 г. в Пиротския край започват да функционират три основни български училища: в Пирот, Бела паланка и с. Крупен. В тях се обучават общо 900 ученика.

В издираните архивни източници липсват точни данни за броя на учителите. Някои косвени сведения сочат, че учителите-войници са повече на брой от своите колеги, пристигнали от вътрешността на България. В мнозинството си педагозите в униформа са на възраст под 40 години. Основание за това заключение ни дава фактът, че още на 11 октомври 1915 г. Министерството на народното просвещение (МНП) издейства от Щаба на действащата армия (ЩДА) във войската да бъдат мобилизирани само учителите, ненавършили тази възраст.

Началните стъпки на българското образование в Пиротския край през Първата световна война са съпроводени от редица трудности – липсват достатъчно ученици, през зимата част от децата боледуват. Слабо подготвени са новоприсигналите учители от вътрешността на България, за което Г. Мишев информира незабавно щаба на военно-инспекционната област⁴⁸.

Обучението в новооткритите училища се провежда по действащите програми на МНП. Още в самото начало са увеличени часовете по български език, чиято литературна форма се усвоява сравнително лесно от учениците. За това свидетелства един от докладите на окръжния управител до генерал В. Кутинчев за постигнатото в областта на образованието през пролетта на 1916 г. “Ако се има предвид успехът

на учениците – се казва в доклада – може смело да се твърди, че те скоро ще се научат да четат, пеят и декламираат доста сносно на български език.”⁴⁹

Цитираният откъс е показателен за умерения оптимизъм на Г. Мишев за важната роля на училището в усилията за възвръщането на младите хора от Пиротския край към техните български корени. Известни надежди в това отношение се възлагат на функциониралото в гр. Пирот до 1878 г. българско читалище “Евстатий Пелагонийски”, което възобновява своята дейност⁵⁰.

Безспорно е, че първите стъпки на българското образование в Пиротски окръг през пролетта на 1916 г. са неимоверно трудни, тъй като са извършени в регион, който се развива през дълъг период от време в границите на сръбската държава. Постигнати са известни резултати при доброволното привличане на децата в новооткритите училища, както и в усвояването на литературен български език. Предстои възобновяването на обучението в повече населени места, с което ще се осигури привличането на по-голям брой ученици.

Пряко отношение към постепенното възвръщане на населението от Пиротско към неговите родови корени има Българската православна църква (БПЦ). Съгласно решението на Св. Синод от 21 октомври 1915 г. духовното устройство на новозаетите земи се поема от съседните български митрополии – Видинска, Софийска и Струмичка. По силата на това решение управлението на бившата Нишка епархия се възлага на Софийската митрополия, в чиито граници влиза Пиротска духовна околия. Съобразно препоръката на командира на I българска армия генерал Кл. Бояджиев и със съгласието на синодалните членове, на 30 октомври с. г. за владика на Нишка епархия е определен Левкийският епископ Варлаам. Предвижда се на мястото на сръбските свещеници, повечето от които са въдворени във вътрешността на България, или пък са последвали разгромената армия на западната ни съседка, да бъдат изпратени техни заместници от енориите на Софийската митрополия⁵¹.

Извършването на този акт не търпи отлагане, тъй като още през ноември 1915 г. населението на Пиротско се обръща с молби към свещеници от съседните български села да обслужват техните религиозни нужди. Първоначално в Нишка епархия са командирани 16 български свещеници, 6 от които обслужват Пиротска духовна околия. Заедно с тях служат трима сръбски свещеници, чиито молби за присъединяване към БПЦ са удовлетворени.

Пратениците на българската църква са посрещнати добронамерено от местното население. То оценява високо техните морални качества, каквито повечето техни сръбски колеги не са притежавали. На този факт обръща специално внимание генерал В. Кутинчев, който следи отблизо началната дейност на нашите свещеници в Нишка епархия.

Българските священослужители оказват съществена помощ на административната власт в Пирот при установяване състоянието на паметниците на църковната архитектура. Предприетите мероприятия в тази насока се ръководят от кмета на града Христо Григоров, чийто баща Коста Григоров е един от активните участници

в борбата за самостоятелна българска църква и по-специално в утвърждаването на Нишавската (Пиротска) епархия като неразделна част от Българската екзархия в началото на 70-те години на XIX в. Констатирано е, че след 1878 г. сръбските свещеници са фалшифицирали преднамерено надписа, поставен над входа на построената осем години по-рано църква “Св. Успение на Пресветата Богородица”: по заповед на тогавашния свещеник Драгомир Божич името на църковния настоятел Живко Антонов е поправено на Живко Антич. По аналогичен начин е фалшифициран надписът на иконата “Св. св. български просветители Кирил и Методий”, подарена на църквата от джелепите в Панагюрище за тяхно “душевно спасение и вечно възпоменание”. От този надпис изтритата дума “български” е заместена със “славянски”⁵².

Кметската управа и служещите свещеници в Пирот се сдобиват и с други безспорни доказателства за българския характер на региона. В същата църква има икони, рисувани от видния представител на Самоковската художествена школа Иван Доспевски, както и едно евангелие от 1875 г., печатано в гр. Русе по поръчка на Ненчо Несторов от Севлиево. На друго евангелие, подарено на църквата от споменатия Коста Григоров, личи собственоръчния подпис, поставен от българския митрополит Евстатий Пелагонийски на 20 ноември 1875 г.⁵³ Събраните данни са показателни за неоспоримия български облик на Пиротския край, както и за целенасочените действия на сръбската духовна власт за фалшифициране на изброените културни паметници от епохата на Възраждането⁵⁴.

До есента на 1916 г. изпратените свещеници в Пиротско се адаптират успешно към обстановката в региона. През следващите месеци са предприети действия за по-тясно обвързване на местните жители с духовните ценности и традиции на БПЦ.

От изложеното дотук се налага изводът, че от средата на октомври 1915 г. до края на август 1916 г. българската военно-административна власт в Пиротския край извършва значителна по обем градивна дейност, която не е отчетена от сръбската историография. В цитираните изследвания на сръбски автори, включително и в последното издание на академичната история на западната ни съседка, се твърди, че България провежда политика на ограбване и асимилация на местното население⁵⁵. Очевидно тези становища са далеч от обективната истина и не съответстват на сведенията, съдържащи се в литературата и архивната документация, които са използвани при написването на настоящата статия.

През периода от средата на октомври 1915 г. до края на август 1916 г. българската военно-административна власт в Пиротско предприема поредица от конкретни стъпки за умиротворяване на региона, които са насочени главно срещу войниците-бегълци от сръбската армия. Наложеният режим спрямо тази категория войници е значително по-облекчен в сравнение с режима, прилаган от австро-унгарското губернаторство със седалище в Белград.

През пролетта и лятото на 1916 г. военно-административната власт съсредоточава вниманието върху стопанското възстановяване на Пиротския край, подобряването на здравеопазването и откриването на български училища. При относително добри условия започват своята духовна дейност изпратените български свещеници. Вследствие на извършеното в посочените области животът на населението постепенно се нормализира. Проявите на българско самосъзнание от редица местни жители се възприемат от военните и гражданските власти като предпоставка за присъединяването на Пиротско към обединеното отечество.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. посочената библиография от следните автори: **Илчев, Ив.** България и Антантата през Първата световна война. С., 1990, 264–287; **Марков, Г.** Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916 г. С., 1995, 278–287; **Същият.** Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. С., 2006, 389–398.

² Вж. Библиографския преглед в: Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918. Шеста књига. Други том. Београд, 1994, 551–554.

³ **Писарев, Ю. А.** Сербия и Черногория в Первой мировой войны. М., 1968, с. 199 и сл.

⁴ **Kerchnawe, H.** Die k. u. k. Militärverwaltung in Serbien. – In: Die Militärverwaltung in den von den österreich-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. Wien, 1928, S. 83–118.

⁵ Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916 г. Съст. П. Петров. С., 1993, с. 7 и сл.

⁶ **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. Т. I, С., 1925, 11–12; **Манчев, Кр.** История на Сърбия. С., 1999, 204–205.

⁷ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи 1913–1915 г. Т. I, С., 2002, № 347, с. 442.

⁸ **Марков, Г.** Голямата война и българският ключ... 195–198, 200–205; **Същият.** Голямата война и българската стража..., 99–101.

⁹ **Минчев, Д.** Военнореволюционната дейност на Петър Дървингов (1898–1918). С., 1990, с. 7 и сл.; **Същият.** Таню Николов – командир на партизанска рота в Поморавието през Първата световна война. – В: 120 години от рождението на Таню Николов. Хасково, 1993, 43–53; **Конева, Р.** Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918 г. С., 1995, 65, 73–74; **Елдъров, Св.** Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945 г. С., 2004, 177–183; **Величков, Л.** Българската военно-административна власт в Моравско (октомври 1915 – август 1916 г.). – В: Първата световна война на Балканите. Сборник доклади и научни съобщения, изнесени на международната конференция в София на 10–11 октомври 2005 г. С., 2006, 154–161.

¹⁰ Der Weltkrieg. Die Operationen des Jahres 1915. Die Ereignisse im Westen und auf dem Balkan vom Sommer bis zum Jahresschluss. Bd. IX, Berlin, 1933, S. 200–207; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Bd. III, Wien, 1933, S. 187 ff.

¹¹ Българската армия в Първата световна война 1915–1916 г. Т. I, С., 2005, с. 89.

¹² **Корсун, Й.** Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг. М., 1939, 39–41.

¹³ **Каросеров, Ив.** Моравската област в народностопанско отношение. – В: Научна експедиция..., 101–102, 104–105; вж. също **Куманов, М.** Българите в Поморавието и Тимошко след Берлинския конгрес. – В: История на България. България 1878–1903 г. Т. 7, С., 1991, 421–424.

¹⁴ Централен военен архив (ЦВА), ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 10; ф. 1548, оп. 1, а. е. 17, л. 3.

¹⁵ Българската армия в Световната война. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Т. II, С., 1936, 593–594, 612; Българската армия в Световната война..., т. IV, 40–41, 98.

¹⁶ Kriegsarchiv (КА), Wien, Operationskanzlei/Marinesektion (ОК/МС), X– 13/2 Balkanstaaten, Rumänien, 1915, Nr. 7588; Zentraltransportleitung (ZTL), 1916, Nr. 81 558; ЦВА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 20, 90, 100–101, 104.

¹⁷ ЦВА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 17, л. 3.

¹⁸ **Геземан, Г.** Са српском војском кроз Албанију. Београд, 1984, с. 32 и сл.

¹⁹ **Митровић, А.** Стварање немачке окупационе зоне и австроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 — пролеће 1916). — Историјски гласник. Београд, 1977, № 1–2, 7–35.

²⁰ Българите в Западните покрайнини 1878–1975 г. С., 2005, № 51, с. 93.

²¹ ЦВА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 3, л. 6–7.

²² Генерал Васил Кутинчев (1857–1941 г.). Завършва военното училище в София през 1879 г. Кариерата си в Българската армия започва в 24-а пеша силистренска дружина. Участва в Сръбско-българската война от 1885 г. като дружинен командир. До 1912 г. е последователно командир на полк, бригада и дивизия. През Балканската война (1912–1913 г.) командва 1-а армия. През Междусъюзническата война (1913 г.) неговата армия се сражава срещу сърбите в Тимошко. От ноември 1915 г. е назначен за началник на Моравската военно-инспекционна област. През 1917 г. е освободен от този пост. Достига до най-високия чин в Българската армия – генерал от пехотата. Вж. Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885 г., 1912–1913 г., 1915–1918 г. С., 1993, 66–67.

²³ ЦВА, ф. 1, оп. 1, а. е. 59, л. 4, 6.

²⁴ Из тайния архив на Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България. Съст. Ц. Билярски, Д. Минчев. С., 2001, № 105, с. 133.

²⁵ ЦВА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 15, л. 343.

²⁶ Пак там, а. е. 3, л. 6.

²⁷ Пак там, а. е. 7, л. 99–100; а. е. 15, л. 327.

²⁸ Историја српског народа..., с. 156.

²⁹ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в документи 1878 — 1944 г. Т. II, С., 1996, с. 524.

³⁰ ЦВА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 3, л. 10.

³¹ Пак там, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 10.

³² **Rauchensteiner, M.** Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. 2. Auflage. Graz – Wien – Köln, 1994, S. 464.

³³ ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 10.

³⁴ Пак там, ф. 1548, оп. 1, а. е. 7, л. 74–76.

³⁵ Пак там, а. е. 6, л. 411; а. е. 7, л. 109.

³⁶ Вж. **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 99–101.

³⁷ ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 58, л. 5; ф. 1548, оп. 1, а. е. 3, л. 43; а. е. 7, л. 17–21.

- ³⁸ **Величков, Л.** Цит. съч., 156–157.
- ³⁹ ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 11, 16; ф. 1548, оп. 1, а. е. 15, л. 342, 347.
- ⁴⁰ **Кацаркова, В.** Икономиката на България в годините на Първата световна война 1914–1918 г. – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1992, с. 184.
- ⁴¹ **Kerchnawe, H.** Op. cit., S. 226 ff.
- ⁴² ЦВА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 3, л. 2–3.
- ⁴³ Пак там, л. 29, 31–32.
- ⁴⁴ КА, ZTL, 1916, Nr. 84 500; ОК/MS, 1916, Nr. 2579.
- ⁴⁵ ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 13–14, 16.
- ⁴⁶ Пак там, л. 14; ф. 1548, оп. 1, а. е. 3, л. 2–3, 28; а. е. 6, л. 218; а. е. 17, л. 4, 32–33, 40–41.
- ⁴⁷ **Конева, Р.** Цит. съч., 61, 64.
- ⁴⁸ ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 15; ф. 1548, оп. 1, а. е. 3, л. 28; а. е. 17, л. 4.
- ⁴⁹ Пак там, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 15.
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ Вж. по-подробно **Елдъров, Св.** Цит. съч., 177–182.
- ⁵² ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 14–15; ф. 1548, оп. 1, а. е. 17, л. 4.
- ⁵³ Евстатий Пелагонийски е митрополит на Нишавска (Пиротска) епархия от 1874 г. до 1878 г. След Берлинския конгрес (1878 г.) Сръбската православна църква ликвидира Нишавската епархия и със статут на духовна околия я включва в диоцеза на Нишката епархия. Вж.: **Маркова, З.** Българската екзархия 1870–1879 г. С., 1989, 246–247; **Елдъров, Св.** Цит. съч., с. 177.
- ⁵⁴ ЦВА, ф. 01, оп. 1, а. е. 56, л. 15.
- ⁵⁵ Историја српског народа..., 139–154.